

NOB-u, ali mu se nije ni suprotstavio, iako je za to imao prilika. Nesumnjivo da bi njegovo sudjelovanje pomoglo razvoj narodnooslobodilačke borbe, ali je ona i bez njega pobijedila i nije ga odbacila što su možda neki očekivali.

Treći detalj, na koji ćemo još ukazati, na žalost nije greška. Braneći strasno Krležu od Lasićevih tvrdnji da je iznevjerio svoju osnovnu kritičku poziciju i poslije rata postao režimski pisac, autor izbacuje ovu tvrdnju: »I neka se zna: sve dok Enes Čengić nije organizirao izdavanje njegovih Sabranih djela u Sarajevu (1970) Krleža se suočavao s materijalnim brigama« (str. 77). Ta tvrdnja toliko je apsurdna da je zapravo ne treba posebno pobijati. Iz mnogih knjiga o Krleži vidimo da su se njegova djela počela štampati već 1945 (ciklus o Glembajevima u dvije knjige), da je 1946. postao član JAZU i počeo pisati u časopisima. Naravno, njegov se položaj bitnije promijenio nakon Rezolucije Informbiroa (1948), kad su njegove knjige počele uvelike izlaziti i prevoditi se na strane jezike. U tom razdoblju Krleža je organizator jugoslavenske srednjovjekovne izložbe u Parizu, osnivač Leksikografskog zavoda u Zagrebu (1950), kojem je ostao direktor i glavni urednik sve do smrti. Desetak godina prije te Čengićeve akcije Krleža je zajedno s Ivom Andrićem bio naš kandidat za Nobelovu nagradu. Kao što znamo nagradu je dobio samo Andrić. Nije to bila jedina nepravda ne samo prema njemu nego i prema drugima. Dovoljno je reći da jedan od najvećih poslijeratnih boraca za mir Josip Broz Tito nikada nije dobio odgovarajuću Nobelovu nagradu.

Zlatko Čepo

MIROSLAV R. ĐORĐEVIĆ, Samouprava u građanskoj i socijalističkoj misli Srbije, Svetozarevi susreti, Svetozarevo 1983, 234 str.

Živimo u vremenu u kojemu se riječ »samouprava« i njezine izvedenice brzo troše, jednom od pretjerane upotrebe, drugi put od pogrešne upotrebe i, konačno, često i od zloupotrebe, a samouprava kao pojam pomućuje se nekritičkom upotrebom (i u nas i u svijetu). Radovi poput navedenog u naslovu vraćaju i riječi i pojmu »samouprava« njihov izvorni smisao i sadržaj. Samouprava je samodjelatno ostvarivanje slobode. To je način da se vlastitim djelovanjem oslobada i biva slobodnijim. Samouprava je revolucionarni zahtjev i cilj — u danom slučaju jedne izvorne i samosvojne građanske revolucije (Srbija 1804—1813. god.). U navedenom radu plastično su oslikani i graničnici i ograničenosti građanske revolucije, pa, dakle, i stupnja samouprave koji ona može programirati i u danim povijesnim okolnostima ostvarivati.

Istina, autor se ne bavi posebno utvrđivanjem značenja riječi »samouprava«, ni sadržajem te riječi kao pojma. Miroslav Đorđević svojim pristupom i načinom izlaganja utvrđuje i dokumentirano potvrđuje da povijesna zbivanja, narod i istaknuti sudionici tih zbivanja djelatno ostmišljavaju pojam samouprave u rasponu od »[...]emancipacije od turske vlasti do zadobivanja pune nezavisnosti, i samoupravno organizovanje srpskog naroda na novim tokovima i doma-

šajima ekonomskog i društvenog razvitka» (str. 12). Dakle, samouprava evoluirala, po autoru, od samouprave kao nacionalnog pitanja, pitanja oslobođenja srpskog naroda od turske vlasti, preko narodne samouprave kao ustavnog pitanja nove države, do samouprave kao revolucionarnog pitanja (radničke klase koja je istom u nastanku) u djelu i djelovanju Svetozara Markovića. Pri tome treba napomenuti da se samouprava idejno i programatski vezuje za određeno područje i tamo — u naselju, općini i srezu, kao jedinom mjestu reprodukcije života — i ozbiljava, što je sasvim razumljivo kada se zna da se radnička klasa pojavljuje na društvenoj pozornici tek potkraj promatranog razdoblja.

Rad Miroslava Đorđevića sastavljen je od Uvoda, u kojem se ukratko prikazuju prilike u Srbiji potkraj XVIII i u XIX stoljeću, te četiriju dijelova: Postanak pitanja samouprave, Narodni suverenitet i samouprava, Samoupravno organizovanje društva i Crveni barjak samouprave.

Prvi pokušaji artikuliranja zahtjeva za samoupravu zabilježeni su u tijeku austrijsko-turskog rata 1788—1791. god. (u srpskom narodu poznatom kao Kočina krajina) u proglassu iz 1791. koji su, na poticaje arhimandrita Stevana Jovanovića, starješine uputile narodu. Taj proglas u odnosu na samoupravu ima dvostruko značenje. Prvo, u odnosu na središnju tursku vlast istaknut je zahtjev za samoupravu u Srbiji kao decentraliziranoj upravnoj jedinici. Drugo, u pogledu unutrašnjih odnosa zahtijeva se mjesna, narodna samouprava. Prema tom proglassu, na čelu Srbije nalazio bi se vrhovni starješina, izabran od naroda, koji bi upravljao zajedno s mjesnim starješinama, također izabranim od naroda. Oni bi prikupljali sve dažbine za Portu (kao jedno jedinstveno davanje). Nadalje, zahtijevano je da se Turci ne miješaju u upravu Srbije, niti da njihove paše i muselimi sude Srbima. Ostvareno je znatno manje. Samoupravnim povlasticama izbornim u to vrijeme ojačana je mjesna samouprava: u selu putem seoskih zborova, seoskog kmeta i seoskog kneza; u knežini putem knežinskih skupština i knežinskog kneza.

Ostala je neokrnjena središnja turska vlast te upravna vlast (muselimi) i sudska vlast (kadije). Zahtjevi za samoupravu u Srbiji kao cjelini stoga će se ponavljati kao uvjet pregovora s Portom od ustaničke 1804. godine do posljednje ustaničke skupštine 1813. godine. Tada su kao alternativa daljnjem ratu postavljani zahtjevi da Porta prizna Srbiji samoupravu prema ustavnom uređenju dogovorenom među ustanicima 1811. god., tj. zatražilo se da Porta prizna vrhovnog vođu, Pravitelstvujućij sovjet i Zemaljski sud, plaćanje danka kao jednog davanja, s tim da ga prikupljaju srpski knezovi.

Autor posebno ukazuje na dvostrukost prirode inače jedinstvenih mjesnih organa srpske vlasti koja je uspostavljena u to vrijeme. Izbornim samoupravnim povlasticama u seoskoj samoupravi seoski se knez pojavljuje kao izvršni organ turske vlasti i narodni zastupnik pred turskim vlastima (to se regulira fermama). Drugi organ, seoski kmet, izvorno je isključivo organ narodne samouprave, ne podliježe odredbama fermana, a rješava sva pitanja koja se tiču međusobnih odnosa Srba. U knežinskoj samoupravi to je dvojstvo još izrazitije jer se dvostrukost ispoljava u jednom organu, knezu, koji je istodobno izabrani organ narodne samouprave i organ turskih vlasti, koje ga kao organa svoje vlasti potvrđuju i određuju mu nadležnosti u vršenju samoupravnih povlastica. Ta i takva samouprava »zaobilježena je ili uvažavana prema konkretnoj situaciji, da li se javlja otpor naroda ili ne« (str. 49). Opasnosti kojima je izložena samouprava također su dvostruke. Opasnost ne prijeti samo od središnje vla-

sti — Porte, nego sve više, koliko se u Srbiji uspostavlja srpska vlast kao državna vlast, opasnost prijeti upravo i s te druge strane. Već na prijelazu 1815. na 1816. god. knez Miloš, usprkos narodnom otporu, likvidira samoupravu. Dakova buna 1825. također je izraz otpora naroda ukidanju mjesne samouprave. Priznavanje samouprave Srbiji — hatišerifima iz 1831. i 1833. god. — te stvaranje Kneževine Srbije — dakle, dosizanje prvog cilja oslobođenja od Turaka — na povijesnu scenu izbacuju isto pitanje, pitanje samouprave, ali sada kao pitanje borbe protiv birokratskog poretka, a za narodni suverenitet. Sve se to zbiva u neobično složenim uvjetima dok se na Balkanu ukrštaju i sukobljavaju interesi Turske, Austrije i Rusije.

Zbog toga je i vijek prvog ustava iz 1835. bio kratak, jer su »Pojedini visoki funkcioneri stranih sila smatrali da je Ustav 'republikanski', 'revolucionaran', 'zarazan', 'vigovski'« (str. 57). Novi će ustav donijeti Porta u obliku hatišerifa (1838. god.) i njime potvrditi oligarhijsku vlast starješina oslonjenih na Portu ne samo u njihovom sukobu s knezom Milošem, nego i s narodom u odnosu na razvlaštenje narodne skupštine. Zapravo hatišerifom iz 1838. god. ustanova narodne skupštine nije ni predviđena, ali je skupština ipak sazivana u događajima poslije abdikacije kneza Miloša i odlaska s vlasti kneza Mihaila. Zahtjevi za ustanovljenjem skupštine kulminiraju 1848, kada je kao »odjek događaja u revolucionarnoj Evropi i u susjedstvu Srbije« (str. 63) sazvana Petrovska narodna skupština, više radi umirenja naroda, nego radi zadovoljenja pravih narodnih zahtjeva. A narodni zahtjevi išli su za kontrolom središnjih državnih vlasti. »Posle dugih natezanja, donet je zakon koji nije uvodio narodnu skupštinu u ustavni sistem, već je regulisao jedan jedini njen saziv« (str. 66).

Svetoandrejska skupština (30. XI 1858 — 31. I 1859. god.) novi je pokušaj ostvarenja narodnog suvereniteta, ističe autor, ali to će pitanje ostati otvoreno sve do 1869, tj. do zasjedanja Ustavotvorne skupštine.

To je već vrijeme kada se u politički život u Srbiji uključuje mlada generacija intelektualaca obrazovanih u Evropi, ali i školarci s Velike škole, doduše različitih političkih ambicija i orijentacija. Za ilustraciju spomenut ćemo republikanski radikalizam Dragiše Stanojevića, o kojem autor navodi i ovu podrobnost: »[...] na prvu vest o ubistvu kneza Mihaila, 29. maja 1868. godine, ukupio [je] pred Velikom školom blizu dve stotine đaka u nameri da, — ni manje ni više — proklamuje republiku, dokazujući da poginulog kneza samo narod naslediti može. To ga je odvelo na optuženičku klupu među zaverenike kojima se sudilo za učešće u ubistvu kneza Mihaila« (str. 88). Svakako je najznačajniji među mladim intelektualcima Svetozar Marković. On nije neposredni sudionik naznačenih događaja, jer je od 1866. na školovanju u Petrogradu. Međutim, S. Marković na vijesti iz domovine odgovara propagandnim člankom »Što treba da radimo«, u kojem daje svoju viziju budućeg uređenja Srbije, a koji je trebalo da bude objavljen uoči zasjedanja Velike narodne skupštine (1869. god.). Članak je objavljen kasnije i nešto urednički izmijenjen, što je već znak odvajanja S. Markovića od liberala.

Autor iscrpno opisuje djelatnost Svetozara Markovića, posebno nastanak njegovih načela narodnosti, narodnog suvereniteta i narodne samouprave kao izraza njegove težnje za »oslobođenje narodnim ustankom — revolucijom«. Autor ističe zaslugu S. Markovića za to što je Pariška komunna tako snažno odjeknula Srbijom kao »pitanje o hlebu i samoupravi« (podnaslov Markovićevog prvog članka o Komuni; op. N. M.). Prema Markovićevom mišljenju

sve skupštine u posljednjih deset godina uvjeravale su narod da ne misli o svojim potrebama, nego da ta pitanja ostavi vladi i činovnicima. Svaki nago-
vještaj da bi se narodno gospodarstvo i vlast predali narodu za građansku klasu
je užas, rastrojstvo i povratak vremenu Robespierrea. Protuteža je građanskom
stavu, po Svetozaru Markoviću, škola narodne samouprave od najužih narod-
nih zajednica, što autor potvrđuje ovim izvodom iz S. Markovića: »Ako je
istina da je život škola ljudska isto tako važna kao što je škola sa skamijama,
onda je narodna samouprava *prava i jedina* škola života za razvitak političke i
građanske svesti naroda. Većajući o svojim neposrednim potrebama narod se uči
da obuhvata svojim umom i potrebe naroda kao celine — potrebe državnne.«

Oseka općinske samostalnosti, pa čak i ispod razine iz vremena Turaka, koja
je nastala kao posljedica centralizacije i birokratizacije vlasti i uprave upućuje
S. Markovića da se borba za razvitak (prosvjeta, njegovanje zdravlja, eko-
nomska pitanja) prebaci na »veliku opštinu« — srez, okrug, a kada se i tu zaca-
rio centralizam, i šire na državnu strukturu. »Očigledno, narodu, koji je 'po sili
svog suvereniteta' utvrdio da skupština i kralj izražavaju i vrše njegovu suve-
renu volju, nije ostalo ništa od te volje što bi mogao izražavati i vršiti u
srezu i opštini. To više nije bila samouprava naroda u srezu i opštini, već sreska
i opštinska samouprava — 'samouprava' potčinjenih administrativnih jedinica«
(str. 216—217). Zato u vrijeme pokretanja lista »Javnost« S. Marković objavljuje
program u koji unosi, po vlastitim riječima, samo ono »što se može postići
u današnje vreme«. U tom programu u točkama 1. do 6. govori o reformi
uprave u smislu samouprave, u ostalim točkama o financijama, zemljišnjim
dugovima i vlasništvu zemlje. »Organizacija države na temelju narodne samo-
uprave daje narodu mogućnost da stvori ona sredstva koja su suština oslobo-
đenja: materijalno blagostanje i prosvetu.« To je temeljna misao tog programa.
U vanjskopolitičkim odnosima čije je obilježje razdvojenost srpskog naroda i
ugroženost od susjeda, ističe autor, S. Marković nalazi uzročnost »većitog života
u vojničkom stanju«, a oslobođenje i ujedinjenje srpskog naroda kao uvjet pri-
jeke potrebe da to stanje prestane, ali »slobodom do jedinstva a ne obratno«. Evo
kako tu svoju misao razrađuje S. Marković: »Svi uslovi za razvitak
srpskog naroda govore, dakle, za to da je srpskom narodu potrebno savezno
ustrojstvo a ne državno jedinstvo [...]. Unutrašnji razvitak i spoljni politički
uslovi gone srpski narod da kao svoju metu stavi oslobođenje i federaciju [...].
A ova federacija može se vrlo lako raširiti u federaciju naroda na Balkanskom
poluostrvu i još dalje, ako se uzmu u račun susedi preko Save i Dunava.«
Autor pokazuje kako se koncepcija balkanske federacije Svetozara Markovića
razvijala kao kritika velikosrpskih programa. Treba istaći da autor nenametljivo
pokazuje kako se samouprava kao osnova unutrašnjeg oslobođenja i unutraš-
njih sloboda na međunarodnom planu logički ispoljava kao oslobođenje u na-
rodnom zajedništvu a ne u državnom jedinstvu.

»Marković se, očigledno, suprotstavljao ne samo velikodržavnim nacionalnim
koncepcijama, već i građanskim konceptima federacije koji su vodili isključivo
računa o pravima i interesima nacije, kako ih je formulisala i zastupala buržo-
azija. Ostvarivanje ravnopravnosti naroda video je u izgradnji društvenih
odnosa koji su razrešavali konflikte među ljudima i nacijama« (str. 181). No
logički slijed time se ne dovršava, prva naredna karika u lancu društvenog
razvitka jest socijalistička revolucija. »Tu se — po riječima S. Markovića —
ništa ne može postaviti kao opšte pravilo. Tu se zahtevaju različiti putevi i
sredstva da se izvrši socijalni preobražaj.« Odnosno, još je izričitiji kada kaže:

»I ni jedna socijalna revolucija neće biti uspješna koja god jasno ne shvati kulturni i društveni razvitak svog naroda i ne nađe sredstva koja odgovaraju tom razvitku.«

Pitanje općinske samouprave ponovo će se zaostrijeti 1875. i kulminirati će 1876. demonstracijama Kragujevčana pod crvenim barjakom s natpisom »Samouprava«, no S. Markovića tada već nema među živima. Istodobno u građanskom liberalnom prakticiranju samouprave događaju se takvi deformiteti da se na skupštini 1875. uz ostalo, postavilo i pitanje: »[...] kakva mi je to samouprava da mi opštini propisujemo koga će uzeti za kmeta«, a koja će i kao takva biti poništena na skupštini od 1878. Svim tim događajima još je jednom potvrđeno da samouprava jest pitanje revolucionarne samodjelatnosti i može biti prakticirana i razvijana od građanske klase samo dok je ta u svojoj revolucionarnoj ulozi rušitelja nacionalnih i feudalnih nesloboda. Čim građanska klasa ostvari svoje oslobođenje, slobodu za sebe kao klasu, nastojat će se otarasiti narodnog sudionništva u osvajanju slobode, jer joj je istinsko oslobađanje naroda, koje se u tom povijesnom trenutku počinje ispoljavati već kao klasno oslobođenje, postalo ne samo suvišnim teretom, nego i prvom, neposrednom opasnošću koja nju, buržoaziju, čini manje »slobodnom« ograničavajući joj samovolju. Centralistički etatizam i činovničko-policijski birokratizam postajat će ubrzo njezin osnovni oslonac i uporišta njezine moći, ali i izvoristima novih nesloboda. Ideju samouprave kao revolucionarnog samodjelatnog oslobađanja od nesloboda, porobljenosti i porobljivača preuzet će nova, tek nastajuća, radnička klasa. »Domašaj 'Socijal-demokrata' u formulisanju narodnog suvereniteta i samouprave, završnica je u razvitku onog sukoba socijalističke i građanske misli, koji je započeo sredinom XIX veka. Ujedno, najava je klasnog radničkog pokreta, koji će — kroz delatnosti Srpske socijal-demokratske stranke početkom XX veka — dobiti svoje nove dimenzije [...]. Pitanja narodnog suvereniteta i samouprave dobiće svoje nove okvire u neposrednoj vezi sa klasnom borbom proletarijata i zadacima socijalne demokratije u novom periodu, koji nije obuhvaćen ovim izlaganjima, ograničenim na XIX vek« (str. 234). To su završne riječi ove monografije, u njima je osnovna pouka i poruka toga djela. Ako je povijest učiteljica, tada je nauk njezin upućen i okrenut sadašnjosti i u tomu je životnost ovog rada što njegov domet proširuje čak izvan vremenskog kruga kojim ga je autor omeđio.

Nikša Milošević

*ZBORNİK SJEĆANJA, Zagreb 1941—1945, knj. 2,
Zagreb, 457 str.*

Nakon Zbornika sjećanja 1 — Zagreb 1941—1945. koji je iz tiska izašao potkraj 1982. godine — potkraj 1983. pojavio se i drugi svezak istog Zbornika, u izdanju Gradske konferencije SSRNH, IHRPH i Školske knjige iz Zagreba. U njemu se na 369 stranica teksta i 88 priloga objavljuju sjećanja koja se odnose na događaje i zbivanja u Zagrebu, uglavnom u drugoj polovici 1941.